

## БАЛКАН И МЕДИТЕРАН – НОВИ ПОГЛЕДИ И ТУМАЧЕЊА

Јелена Ердељан, *Балкан и Медитеран. Културни трансфер и визуелна култура у средњовековно и рано модерно доба*, Еволута, Београд 2019

Једна од претходних књига Јелене Ердељан, *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена* (Београд 2013, превод: *Chosen places: constructing new Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Brill 2017), настала је као резултат њених вишегодишњих истраживања Јерусалима као феномена у све три монотеистичке религије, али и као израз дубоке личне везаности за ово, како каже, сасвим посебно, јединствено место које култура, чији смо баштинници, доживљава као своје исходиште. У овој књизи, јединственој и драгоценеј у нашој стручној литератури, прати се идеја Нових Јерусалима, којих је у средњовековној цивилизацији било више и који су конструисали свој идентитет изабраних места и литургијски, али и средствима визуелне културе обликовали се као слика неба на земљи. Према објашњењима Јелене Ердељан, такви Нови Јерусалими, саздани на принципима установљеним и развијаним у Цариграду, биле су престонице: Арта, Венеција, Париз, а од словенских градова Београд, Москва и Трново.

Настављајући своја интердисциплинарна и на најновијим методолошким полазиштима заснована промишљања различитих феномена културне историје, Јелена Ердељан у књизи *Медитеран и дружи светиоци. Пићања визуелне културе XI–XIII век* (Нови Сад 2015) бавила се Медитераном као местом сусрета најразличитијих етничких и верских заједница, дакле као ширим феноменом „у смислу конективности или интеракције”, а не као низом појединачних, некада и супротстављених локалитета. Овакав приступ задржала је и у посматрању медитеранско-балканске сфере, која представља „мобилну променљиву скупину цивилизацијских хетерогености, полиглосије, и различитих верских, културних и политичких идентитета обележених изразитом хибридизацијом”. Завршно поглавље ове књиге, које носи наслов „Балкан или уместо закључка”, као главно обележје Балкана у периоду од једанаестог до тринаестог века истиче мултилингвалност и мултиконфесионалност и кроз примере просторне, духовне, политичке, трговинске и личне умрежености кључних личности које су формирале његову културу, указује на повезаност балканског и медитеранског простора.

Као резултат даљег истраживања различитих видова визуелне културе Балкана и његових контаката са медитеранским светом настала је књига *Балкан и Медитеран. Културни трансфер и визуелна култура у средњовековно и рано модерно доба* (Београд 2019). По речима Јелене Ердељан, управо нагласак на припадности Балкана медитеранском свету

био је у досадашњим истраживањима недовољно осветљен, нарочито када је реч о прожимању култура и идеји културног трансфера. Медитеран подразумева различите етничке религијске и културне заједнице, које су у књизи сагледане кроз широк временски распон од средњовековног до раног модерног доба. Уместо поделе на наслеђе Византије, Запада, исламске и јеврејске културе и њиховог посматрања као затворених целина, визуелну културу средњовековног Медитерана и Балкана треба анализирати кроз резултате „мултидисциплинарног истраживања кроскултуралне или транскултуралне интеракције”. Медитеран као флуидан простор у којем су изражене миграције људи, „театар сусрета, контаката и конфликта” подразумевао је уметничку размену не само унутар медитеранског света него и између Медитерана и других светова, што отвара могућности за изучавања историјске динамике контактних зона, сакралне топографије и визуелне културе, односно, у крајњем исходу, питање трансфера и рецепције. Јелена Ердџан трага за мером, путевима и начинима на које је вршено „увођење и прихватање светиња, култова и њима припадајућих и дефинишућих предмета, слика, иконографских формула, материјала, градитељских форми и решења одређених културних модела на визуелну културу такве, ’локалне’ средине”. Нагласак је, дакле, на комуникацији између култура, њиховом прожимању и културном трансферу, а не на одвојеном посматрању појединих регија и националних заједница. Истовремено, то значи да треба напустити термин утицаја једне стране на другу, у смислу да једна страна представља узор који друга страна опонаша. У овако схваћеном концепту, југосточна и централна Европа нису ободна зона, већ постају зона културних контаката и трансфера.

Примена оваквог, код нас новог вида истраживања у хуманистичким дисциплинама, који је довео до другачијег угла посматрања, већ је афирмисана у савременим научним приступима овој теми, што је резултирало стварањем дигиталне истраживачке платформе North of Byzantium. На основу изложеног методолошког оквира Јелена Ердџан је на симпозијуму Eclecticism at the Edges: Medieval Art and Architecture at the Crossroads of the Latin, Greek and Slavic Cultural Spheres (с. 1300 – с. 1550) на Универзитету Принстон у априлу 2019. године одржала пленарно предавање под насловом „Cross-Cultural Entanglement and Visual Culture in Eastern Europe с. 1300–1550”.

Књига *Балкан и Медитеран. Културни трансфер и визуелна култура у средњовековно и рано модерно доба*, након одељка „Реч аутора”, подељена је у пет поглавља: I – „Пролог”, II – „Балкан и Медитеран. Географија, историја и метод” (1. Путеви културног трансфера између Балкана и Медитерана; 2. Методолошки приступи), III – „Светитељи доспели с мора”, IV – „Свети Спиридон” (1. У Подунављу, на Јадрану и у Буковини; 2. На Кипру и у Цариграду; 3. На Крфу и у Боки Которској), V – „Шабатај Севи” (1. Изгон из Шпаније и стварање сефердске меди-

теранске таласократије; 2. Шабатај Севи у Улцињу; 3. Визуелна сведочанства о шабатајској заједници у Нишу). На крају књиге налази се поговор Владе Станковића под насловом „Медитеран који нас окружује или Медитеран преломљен преко Балкана”, списак литературе, именски регистар и белешка о ауторки.

Како објашњава Јелена Ердељан, сложеност Медитерана као идентитета током средњег века и предмодерног доба огледа се, у првом реду, у етно-религијском диверзитету, будући да у њему паралелно постоје различите сфере: хришћанска, исламска, јеврејска, латинска, ромејска (грчка), арапска (турска). Због тога је за разумевање медитеранског културног простора потребно уочити и објаснити све везе које „премошћују, преклапају и спајају различите конфесионалне, етничке и лингвистичке групе”. Поред тих многобројних веза, искуство живљења у једном географском окружењу, кретање људи и добара, довело је до посебне врсте међусобног разумевања и омогућило културну синтезу и иновације које су превазилазиле границе појединих идентитетских група. Овом феномену, који има свој географски, наднационални и надрелигијски аспект, у чијој основи је лежало међусобно разумевање произашло из „медитеранског културног идентитета”, посвећени су поједини одељци књиге.

Један од примера културног трансфера између Балкана и медитеранског света јесте „циркулисање светих тела (живих светитеља и њихових моштију) и харизматских слика (икона, вотивних плочица)”, што је Јелена Ердељан показала у поглављу „Светитељи доспели с мора”. Путеви трансфера најчешће су били и путеви трговине и ходочашћа, а реликвије, иконе и култови који стижу морем на Балкан одиграли су важну улогу у његовој сакрализацији, повезујући га са најважнијим светим местима хришћанске васељене која се налазе на источном Медитерану.

Тако је на Балкан са Медитерана стигао култ Светог Спиридона, борца против аријанске јереси и учесника Првог васељенског сабора, пријатеља Светог Николе. Формиран најпре на Кипру, после пада Цариграда и преноса светитељевих моштију на Крф, са Јонских острва и из Епира проширио се до Боке которске, најсевернијих граница Јадрана и Балкана, до Дунава и у Трансилванију, све до Буковине и Молдавије. Честице светитељевих моштију доспевале су са Крфа у српске храмове у Приморју и залеђу: у Боки Которској, Скрадину, Крки, Задру, Пероју, а највећа црква која му је посвећена подигнута је у Трсту. У осамнаестом веку, истовремено са зидањем ове, тршћанске цркве, код Јашија је изграђен манастир Светог Спиридона, као и болница. Код нашег народа у Угарској и Аустроугарској култ Светог Спиридона био је нарочито везан за колективни идентитет занатских удружења и цехова, иконе и барјаци с његовим ликом ношени су у литијама и помињу се почев од овог столећа. У Земуну, у наосу Цркве Светог Николе, сачувана је представа стојеће фигуре Светог Спиридона из 1845. године.

Јелена Ердџан указује на чињеницу да се, у последњем периоду постојања Венецијанске републике, у домену визуелне културе уочава дијалог између италијанског, грчког и словенског елемента, што је присутно и у Далмацији и Боки которској. У истој цркви, на пример, радили су мајстори различитих етничких, културних и верских идентитета. Тако постоје примери мултилингвалности и мултиконфесионалности у оквиру истог сакралног простора: у Перасту, у Жупној цркви Светог Николе, икона Богородице је сигнирана грчки, а испод ње је, такође грчки, сигниран Свети Спиридон, док је Свети Антоније Падовански сигниран латински. Испреплетеност оба хришћанска ентитета види се и у заветним плочицама од сребра, као и у иконама на којима је Свети Спиридон приказан са Светим Антонијем или са Светим Савом, при чему је сваки насликан у „свом стилу”. На основу релевантних извора и литературе, Јелена Ердџан пратила је не само „сакрални простор под заштитом овог светитеља” него и промену иконографије и култа, као и његове локалне рецепције и тако показала да је култ Светог Спиридона превазишао „границе царстава, политичких и конфесионалних заједница, од Ромејског и Венецијанског до Османског, Угарског и Аустријског”.

Када је реч о још једном светитељу који је дошао са мора, Светом Михаилу, први трагови његовог култа јављају се у петом и шестом веку, и то на обе стране Јадрана, да би га од деветог до једанаестог века нарочито неговали бенедиктинци. Посвећен му је најстарији бенедиктински манастир на источној обали Јадрана, јужно од Дубровника – манастир Светог Михаила на Превлаци у Боки которској, са црквом с почетка деветог века. Из истог раздобља је и црква у Котору и, мало јужније, бенедиктински манастир Ратац. Овај преглед Јелена Ердџан завршава поменом Цркве Светог Михаила из десетог и једанаестог века на Шипану и Колочепу, као и оне у Стону на Пељешцу. Указује на чињеницу да се култ Светог Михаила, као и култ Светог Николе, на балканској страни Јадрана најпре проширио заслугом бенедиктинаца, али и Нормана. С друге стране, на Балкану се култ Светог Николе развијао и из правца Цариграда. Познато је колико су Немањићи били дубоко везани за Светог Николу, почев од Стефана Немања, који му је посветио своју прву задужбину у Топлици. Припадници династије Немањић слали су дарове базилици Светог Николе у Барију у распону дужем од век и по, а раскошна икона коју је поклонио Стефан Дечански тамо се и данас налази.

Један од последњих светитеља који су на Балкан пристигли морем пре пада Цариграда јесте апостол и јеванђелист Свети Лука. Његове мошти откупио је од Турака деспот Ђурађ Бранковић и са почастима их пренео у Смедерево 1453. године. После пада Деспотовине мошти су однете у Босну, потом у Далмацију, да би своје путовање завршиле у Венецији, у Цркви Светог Јова.

Јелена Ердeљан је посебно поглавље под насловом „Шабатај Севи” посветила овом харизматском самопрокламованом јеврејском месији, који је 1666. прешао у ислам. Рођен у Измиру, кретао се широм медитеранског света (Атина, Каиро, Александрија, Цариград, Солун), да би од 1673. живео као диздар улцињске луке под именом Азис Мехмед Ефенди. Шабатајево осцилирање између исламског и јеврејског идентитета представљено је кроз податак да је одржавао везе са јеврејским заједницама у Османском царству и да је, чак и као исламски конвертит, проповедао у синагогама, стекавши приличан број следбеника. Кулу у којој се налазила његова резиденција подигла је, као што је познато, Јелена Балшић, чији је двор био у Улцињу, одакле је до 1411. управљала Зетом у име свог сина Балше. Управо у улцињској кули Балшића, на највишој етажи, у одаји Шабатаја Севија налазе се две нише. На једној су, у медаљонима, исклесане истоветне шестокраке звезде, а на другој стилизоване представе кипариса, у чијим је крошњама вијугава трака, која би се могла тумачити и као представа змије. Символику ових мотива Јелена Ердeљан ишчитава „унутар три координатна система: исламске визуелне културе која чини спољни омогач, јеврејске која је у језгру и шабатајске која лежи најдубље иако јасно манифестована”. Звезда и дрво јесу симболи који се јављају у сва три културна контекста (у јеврејском кључу – рајска симболика Дрвета живота и симболика Давидове звезде и Соломоновог чвора, у исламској уметности симболика звезде као соларног мотива и дрвета везане су за Алаха као извор светлости и живота), а кроз сложена и учена тумачења ових примера визуелне културе добили смо увид у слојеве идентитета шабатајца – њихово јеврејско порекло и прихваћен нови исламски идентитет, као и у мултилингвалност, полисемију и полиглосију као одлику њихове културе.

Прожимање хришћанске, исламске и јеврејске културе Јелена Ердeљан уочила је и на старом јеврејском гробљу у Нишу. Низ формалних и значењских сличности које постоје између надробних споменика све три ове вере пример су културног трансфера, а њихови облици, мотиви и начин клесања имају своје паралеле у стећцима, који су били распрострањени широм Балкана. Уосталом, у неким срединама сви ови надгробници могли су да буду клесани у истим радионицама.

Турски нишан, српски нишан, српска плоча са стилизованом људском представом која може бити замењена (антропоморфним) крстом и (крипто) јеврејска, шабатајска, плоча са представом стилизоване људске фигуре која се може сагледати и као представа Торе одличан су пример заједничких и дељених мотива који, зарад свог универзалног антрополошког значења, добијају сасвим посебна тумачења у одређеним (верским) контекстима.

Као резултат истраживања посвећеног различитим аспектима визуелне културе Балкана и његових контаката са медитеранским светом,

књига Јелене Ердељан *Балкан и Медитеран. Културни трансфер и визуелна култура у средњовековно и рано модерно доба* представља новину у нашој науци, у првом реду по приступу који указује на нове перспективе и неопходност превазилажења устаљених категорија, попут поделе на исток и запад, османски и европски, исламски и хришћански Медитеран. Иновативна, писана прегледно, са увидом у најсавременије токове медитеранских студија, показала је путеве конструисања визуелног идентитета на Балкану кроз његове контакте са медитеранским светом. У овој књизи образложен је другачији поглед на визуелну културу и уметност источне и централне Европе, као и постављен методолошки оквир за будућа проучавања.

Брижљиво одабрани примери као што је визуелизација култа Светог Спиридона као сведока повезаности оба хришћанског идентитета, и православног и католичког, затим визуелна култура сефардске а посебно крипто-јеврејске шабатајске заједнице на Балкану омогућили су да Јелена Ердељан утемељи свој закључак: важећи наратив историје уметности средњовековног и раног модерног доба треба да се промени, и то „у правцу уважавања историјске реалности културног плурализма, мултилингвалности, вишеструких и крипто идентитета, те хетеротопије и хетероглосије Балкана у предмодерном периоду”. Приказ транскултуралних интеракција и културног трансфера води продубљењем и осмишљењем сагледавању различитих, често сложених, аспеката визуелне културе Балкана у оквиру његових природних веза са Медитераном. Посебно је важно, сматра Јелена Ердељан, што у коначном исходу они захтевају промену епистемолошке парадигме, односно удаљавање од негативних премиса у којима је Балкан вечити други.

Овако осмишљена књига Јелене Ердељан, илустрована одлично одабраним снимцима, представља допринос не само историји уметности него и историји културе, религије, медитеранским студијама и балканистици. Писана стручно и истовремено разумљиво за ширу образовану публику, прави је пример неопходности интердисциплинарног приступа и широког увида у питање које се проучава.\*

Др Свешлана С. ТОМИН  
Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за српску књижевност  
arsenije@ptt.rs

---

\* Овај приказ настао је у оквиру пројекта „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности” (178005), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.